

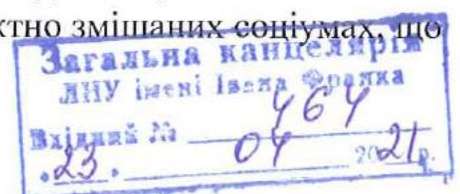
Відгук

офіційного опонента про дисертацію Гнатюк Мирослави Василівни «*Північнолемківські говірки переселенців: фонологічно-фонетичні особливості*» (Львів, 2021, 286 с.), подану до захисту на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова

Прикметною ознакою розвитку сучасної лінгвоукраїністики є прагнення до повноти охоплення української мови як об'єкта вивчення в усіх її формах існування та в усьому континуумі поширення; концепт *всеохопності* вважаємо єдино правильним, бо він далекий від обмеження досліджень літературним стандартом, а також його надмірним вивищенням на тлі інших форм існування мови, зокрема діалектів. Тому сьогодні важливо продовжувати дослідження українських діалектів, не піддаватися магії величі фундаментальних описових і лінгвогеографічних праць, якою, наприклад, є *Атлас української мови*; цим атласом користуються, на жаль, лише окремі лінгвісти, до того ж часто не входячи у філософію просторового буття мови, закони її ареального (просторового) варіювання.

У сучасній діалектології дуже повільно відходить у минуле принцип «репертуарного» представлення говірок, коли цінність їх студіювання визначається кількістю зафіксованих специфічних (вирізнених на тлі літературного стандарту) структурних елементів, явищ, проте без необхідного проникнення в особливості функціонування говірки як системи, без розуміння того, чому діалектне (нелітературне) мовлення збереглося і в епоху суцільного поширення освіти (грамотності), чому особи з високою освітою, досвідом користування літературним стандартом свідомо повертаються до рідного говіркового мовлення як особливої цінності, практикуючи міжособистісне спілкування, художньо-естетичне самовиявлення із використанням народного мовлення. За домінування «репертуарного» типу досліджень діалектів залишаються нерозпізнаними глибинні психолого-соціальні чинники вітальності говірок, їх збереження у постіндустріальному гіперміграційному суспільстві. І хоча за цих умов редуція діалектного мовлення як генеральний напрям їхнього розвитку виразно оприявлена, проте характер змін не є всеохопним і стрімким.

Із наведених загальних позицій сприймаємо дисертаційну працю Мирослави Василівни Гнатюк, високо оцінюючи спробу авторки системно дослідити й презентувати говірки виразно *редуктивного* типу зі складною історією їх трансформації й сучасного буття. Свідомі того, що фіксувати, вивчати лемківські говірки особливо складно, оскільки це переселенські говірки, носії яких були вирвані з рідного мовно-культурного простору й перенесені в інший ареал; їхні носії здебільшого перебувають у діалектно змішаних соціумах, що

має вплив на збереження і розвиток цих ідіомів. Психоемоційним супроводом формування лемківських говірок нової формації є пам'ять їхніх носіїв про жорстокий примус недобровільного переселення, про втрачене своє «там» і чуже чи все-таки «нерідне» «тут». Дослідниці треба було мати відвагу, аби взятися за такий складний об'єкт вивчення, а також неабияку наполегливість, щоб упродовж тривалого часу (1998–2019 рр.) збирати, уточнювати матеріали, зберігаючи вірність обраній проблемі. Наслідком багаторічного записування матеріалів стали численні розрізнені спостереження, які згодом були усистематизовані, а також сформований текстовий діалектний корпус, що є окремим самодостатнім внеском у розвиток української діалектної фактографії: цим корпусом після його переведення зі звукового у графічний формат можуть користуватися як україністи, так і славісти – лінгвісти, історики, культурологи. Загалом заслуговує на схвалення зорієнтованість дослідження на текст як основний різновид об'єктів спостережень, а також прагнення подати в майбутньому зібрані тексти в окремому виданні; у дисертації тексти вміщено в додатку (Додаток Д, с. 253–286); водночас дослідниця не оминула можливості використати і відповіді на прямі питання, завдяки яким уточнювала й перевіряла свої спостереження над діалектним мовленням лемків.

Робота складається зі вступу, 4 розділів, висновків, додатків і супровідних необхідних матеріалів.

У *Вступі*, окрім обов'язкових для праць цього жанру складників, вказано на сучасний обсяг поняття *Лемківщина і лемківський діалект*, що відрізняється від їх змісту до виселення лемків у 1946–47 рр.; розкрито етапи вивчення звукового складу лемківських говірок (після систематичних досліджень І. Зілинського та З. Штібер фонетика цих говірок мала лише окремі розрізнені студії з цієї ділянки; М. Гнатюк, яка поставила за мету системний аналіз фонетики і фонології лемківських говірок, стала третьою після Зілинського і Штібера помітною постаттю в цій історіографії).

Із 6 сформульованих завдань центральними є дослідження системи вокалізму, конснантизму, парокситонези та динаміки цих говірок у нових умовах функціонування через понад 50 років їхньої транслокалізації.

Подаючи характеристику джерельної бази своєї студії, авторка наголошує на важливості урахування свідчень респондентів різного віку, а також зіставлення з давнішими джерелами інформації про лемківські говірки (починаючи від граматики Й. Левицького 1831 р.), зокрема з різноманітними описовими працями, картографічними джерелами та словниками цих говірок, коло яких доволі широке (для авторів багатьох словників лемківські говірки здебільшого є рідними).

У I розділі «*Стан та принципи дослідження північнолемківських говірок*» докладно описано історію виокремлення лемківського діалекту від пер-

ших класифікацій українських діалектів до останніх років, відтворено особливості розширення інформації про ці говірки аж до створення фундаментальних описів і атласу З. Штібера; упродовж тривалої історії вивчення діалекту дослідники намагалися окреслити його зовнішні межі та з'ясувати характер внутрішніх протиставлень. Усе це було актуальним давніше, до виселень 1946 р. Проте після виселення й розпорошення на великих просторах центральних і південно-східних областей України проблеми буття лемків, а не лише вивчення їхніх говірок, набули інших вимірів. Йшлося насамперед про збереження зв'язків між окремими мікрогрупами переселенців, збереження історичної пам'яті, що, до речі, сприяло поверненню частини відселенців назад, на історичну Лемківщину після 1956 р. Усі ці етапи випробувань лемків М. Гнатюк добре знає, оперує необхідною інформацією, екстраполюючи етноісторію на долю діалекту – «говору без території» (с. 35), хоча в Україні лемків проживає близько 450 тис. (с.36).

Важливим для дальшого розуміння описуваних мовних елементів, явищ, притаманних лемківським говіркам, є аналіз доробку попередників – українських і польських дослідників. Текст підрозділу (1.2) залишає враження повноти відтворення історіографії питання. Зауважимо, що зі зміною методики презентації діалектного матеріалу та прийомів його інтерпретації з роками бачення давніших праць нерідко набуває критичних оцінок (показова оцінка Ю. Шевельовим студій І. Верхратського, з якою, до речі, не погоджується дисертантка). Проте точне віднесення аналізованих праць до наукової парадигми відповідного часу знімає гостроту оцінок. Саме з позицій хронотопографії дослідниця оцінює численні праці про лемківські діалекти, демонструючи строго науковий, вдумливий підхід; вона запропонувала свою хронологічну типологію презентованих в аналітичному нарисі лінгволекознавчих праць (с.48). До честі авторки, форма викладу нереферативна, не нагадує переказування змісту чужих студій, що так часто спостерігаємо у дисертаційних працях, а презентує власні оцінки й синтез проблем, заглиблення в які необхідні для розуміння головного об'єкта дослідження. Цій же меті підпорядкований синтетичний огляд визначальних рис лемківського діалекту за різними структурними рівнями (підрозділ 1.2.2), виокремлений огляд праць про фонетику досліджуваного говору (1.3) та поширені методи сучасних досліджень діалектної фонетики і фонології, основні поняття і термінологічний апарат (1.4).

У розділі 2 «*Вокалізм північнолемківських говірок переселенців*» подано засади аналізу фонетичного рівня мови та вокалізму зокрема, підкреслено необхідність урахувувати інвентар фонем, правила їх дистрибуції, прояви випадкового розподілу фонем та характер реалізації фонем у тих самих позиціях, фонологічних умовах; для вокалізму важливим є урахування відношення до наголосу, розподіл за сильним і слабким положення реалізатора фонем у

слові. У цьому дослідниця спирається на досвід відомого українського діалектолога-фонетиста А. М. Залеського; цей дослідницький прийом відомий як синхронне фонологічне моделювання, переваги якого над іншими дослідницькими процедурами переконливо продемонструвала Л.Е. Калнинь на матеріалі українських карпатських діалектів; згодом цей прийом використали відомі українські лінгвісти Г.І. Мартинова, К.Д. Глуховцева.

Виходячи зі специфіки об'єкта вивчення, М. Гнатюк закономірно приділяє спеціальну увагу проблемі парокситонного наголошування. Хоча це питання в українському й польському мовознавстві має велику літературу (праці З. Штібера, І. Зілинського, І. Панькевича, пізніше Л. Коць-Григорчук та багатьох інших авторів, які писали про це явище як в узагальнених оглядах діалектів, так і в спеціальних акцентологічних студіях; з'ясуванню специфіки наголошування приділено увагу в *Атласі української мови*), проте нам видається, що проблема досі належно не розв'язана. Рівнопотужними за своєю аргументацією залишаються як докази на користь загалом привабливого положення про незалежне від польського впливу постання цієї діалектної риси в українському континуумі, так і докази на користь теорії впливу польського парокситонного наголошування на українські діалекти чи принаймні підтримувальну роль польського континууму. Шлях до формування невідпорних і надійних аргументів на користь одного з підходів чи довідне поєднання обох підходів (якщо на те будуть докази) пролягає через послідовний аналіз слів різних граматичних класів, різної формальної структури, взятих як в позиції ізольованій, так і мовленнєвому потоці, де закономірним є формування нових (разом із клітиками) фонетичних слів / слів форм, що є передумовою динаміки наголошування. Досі дослідники здебільшого спираються на розрізнені факти, а не системні, задані питальником-матрицею, свідчення

Заслуговує на схвалення проведений М. Гнатюк аналіз записаних текстів через призму наголошування: цей сегмент творчого задуму дослідниця реалізувала методично бездоганно, оскільки застосувала матрицю, відповідно до якої: (а) ураховано диференціацію діалектоносіїв за віком; (б) окреслено типи збереження / редуції парокситонного наголошування (послідовно збережена система; розхитана, порушена система; втрачена система); (в) простежено оприявлення явища за різними граматичними класами слів форм.

Цей підрозділ (2.1) залишає по прочитанні добре враження і завдяки насиченню матеріалом, яким авторка аргументує свої спостереження й оцінки. У кінці підрозділу М. Гнатюк не вдається до формулювання власної позиції щодо генези парокситонного наголошування, а обмежується оприявленням самого явища і, ймовірно, не вважаючи за можливе пропонувати ширші висновки на підставі спостережень за мовленням носіїв говірок, які проживають в умовах некомпактного розселення в іншодіалектному оточенні. Із опису пос-

тає самоочевидною важливість наголошування як засобу структурування говірки як системи, її збереження в часі навіть за несприятливих обставин; це один із загальнометодологічних висновків, що вартий особливої уваги.

Складним для реалізації є завдання встановлення інвентарю голосних фонем. Опрацювавши діалектні записи, дослідниця прийшла до висновків про наявність різних структур наголошеного вокалізму – шестифонемного і семифонемного; із давніших спостережень З. Штібера впливало, що в лемківських говірках до депортації кількість типів структур вокалізму була більшою (4), а кількість голосних фонем варіювалася від 6 до 8; за спостереженнями Ф. Жилка кількість типів сягала 3, а кількість фонем – від 5 до 8 (див. с. 74). Уже наведені відмінні позиції дослідників засвідчують, що проблема структурування наголошеного вокалізму лемківських говірок залишається відкритою, про що зауважує і сама дослідниця (с. 75).

Цінність роботи значною мірою визначає інформація про дистрибуцію звукотипів, зокрема вокалів, яку дослідниця бачить на формальному рівні (звертає увагу по позицію досліджуваного звука на початку – в середині – і в кінці словоформи), ураховує розподіл словоформ за граматичними класами (іменник, прикметник, дієслово, прислівник тощо), що потенційно відносить до словозмінної парадигми змінюваних слів, яким притаманне варіювання формальної структури; спеціальну увагу, закономірно, звертає на континуацію давніх фонем, на «етимологію» кожного вокала: дослідницю цікавить, на ґрунті якої давньої фонемі постав голосний звук у відповідній словоформі.

Вказані параметри визначення дистрибуції звукотипів є релевантними, важливими, за ними здійснено спостереження над матеріалом; проте ці параметри не вичерпують усіх можливих. Зокрема, докладнішу увагу необхідно було б приділити синтагматиці – наявності чи відсутності залежності якості голосного звука від попереднього чи наступного звука (або ж попереднього й наступного одночасно) у словоформі, у формосполуці, що утворює нове «фонетичне» слово. Скажімо, зауважене авторкою явище – «реалізація фонем /i/ як [и] в суфіксі *-ій-*: *авіаційа... фамелійа*» (с. 78) – вимагає додаткового коментування щодо відсутності впливу наступного [j] на характер рефлексії фонем /i/. На нереагування /i/ на наступний [j] варто було б звернути спеціальну увагу як на специфічне явище, до того ж одночасно простежується залежність від попереднього приголосного непалатальної зони. Відомо, що /j/ часто провокує зміни структури слова в багатьох діалектах; з-поміж типових змін варто хоча б пригадати втрати [j] в інтервокальній позиції (як *заїзд* 'заїзд' – с. 77) чи регулярну втрату [j] в ауслауті прикметникових форм (як *камін:и, качурійави* тощо – с. 81)

Якість презентованого мовного матеріалу висока, викликає довіру; на підставі цього матеріалу (про його обсяги дає уявлення додаток В «Індекс ана-

лізованих слів», с. 214–247) можна обґрунтовувати часткові й більш узагальнені висновки. Важливими є численні висновки про позиційну поведінку голосних та зумовленість зауважених змін синтагматикою, послідовністю у звукових ланцюжках; часто це коментарі про артикуляційну мінливість вокалів, їх нейтралізацію насамперед стосовно суміжних за місцем творенням звуків. Опис окремих змін відтворює приховані загальні процеси трансформації діалектів. Зокрема, цінним є висновок про відсутність [и] та [ы] в анлауті (с.81, 93): у цій позиції не сталося закономірного для багатьох інших позицій переходу давньої фонемі /i/ в сучасний [и]; припускаємо, що в цій позиції [i] постав під впливом літературної мови (як *інчий*), що є незакономірним, наслідком російськомовного впливу. Заступлення [и] іншими вокалами, зокрема артикуляційно близькими [и^с], [е], [и^і], [і], представлено в дисертації численними прикладами. За наведеною вище моделлю проаналізовано усі вокали лемківських говірок та важливі окремі звукосполюки (як *tort, tolt, tert, telt* – у контексті протиставлення повноголосних і неповноголосних форм – с. 89–90). Стосовно кожної давньої фонемі авторка навела вичерпні ряди континуантів, які релевантні для опису сучасного стану лемківського діалекту та ліній їх історичного розвитку. Встановлено відмінності реалізації вокалів залежно від наголосу (підкреслено, що реалізація лише /a/ та /y/ не відрізняється під наголосом і в ненаголошеній позиції – с. 113).

Звернуто увагу на відмінність репертуару голосних фонем лемківських говірок давніх теренів поширення і нових переселенських: у досліджуваних говірках не зафіксовано фонемі /ÿ/.

Зауважимо, що розгляд явищ лемківської фонетики нерідко перетікає в порівняльні з іншими сусідніми діалектами (насамперед наддністрянським і надсянським) етюди, що увиразнюють головний об'єкт вивчення.

Аналіз вокалізму завершено узагальненими висновками (с.113).

У розділі 3 «*Консонантизм північнолемківських говірок переселенців*» розглянуто репертуар консонантів із урахуванням опозиції твердість: м'якість (із варіантом напівм'якість). Зазначено, що «консонантизм південно-західних говорів, як і літературної мови, практично тотожні» (с. 114). За розробленою в розділі про вокалізм моделлю описано дистрибуцію приголосних фонем, вказано їхню реалізацію у сильній і слабкій позиціях з увагою до граматичної віднесеності словоформ; описано основні й комбінаторні варіанти реалізації (залежність варіантів виявлення фонем від звукового оточення). Узагальнення спостережень над групами консонантів подано у схематичних рисунках.

У дослідженні розглянуто низку релевантних для лемківського діалекту явищ із ділянки консонантизму, зокрема варіювання сили палатальності (включно із сильним м'якшенням – дорсальною вимовою [з^{''}], [с^{''}], що описано докладно за різними позиціями у слові та в синтагматичному оточенні) та

втрату палатальності (насамперед у сполуках [зк] – *острозкыї*). Докладно описано дистрибуцію /л/, її велярну вимову та ін. варіанти, зокрема [ў] та [w]; ствердіння [р]; заступлення прийменника і префікса [в] на [г], [х], [ф] залежно від наступного дзвінкого чи глухого приголосного; поєднання [гє], [кє], що не є типовим для багатьох українських діалектів, тощо (с.155).

У розділі 4 «*Зміни звуків у процесі мовлення*» розглянуто позиційні зміни (редукцію, вокалізацію, асиміляцію) та комбінаторні (спрощення, апокопа, синкопа, субституція, сандгі, асиміляція, дисиміляція, епентеза, протеза, метатеза тощо). Кожен із типів змін докладно проілюстрований, а за умови наявності варіантів – кожен варіант описано окремо.

Запропонований вище короткий огляд дисертаційного дослідження М. Гнатюк засвідчує системний і глибокий аналіз складного об'єкта вивчення. Не викликає заперечення добір авторкою дослідницьких методів і стратегій, оскільки їх використання виявилось результативним щодо різноаспектного опису фонології й фонетики досліджуваних говірок.

У цілому робота заслуговує на схвалення й високу оцінку. До зауважень, що не є принциповими і не підважують загальної високої оцінки праці, відносимо такі.

1) В окремих випадках авторці ніби забракло відваги, аби сформулювати ширші висновки, запропонувати гіпотези для розгортання в майбутньому спеціального дослідження; в окремих випадках читач очікує авторської оцінки цитованим у роботі положенням інших авторів чи хоча б висловлення сумнівів, або ж формулювання запитань; напр., залишено без докладнішої уваги твердження одного цитованого дослідника про те, що інвентар вокалів (невідомо – наголошених чи ненаголошених, чи разом узятих?) південно-західного наріччя українського континууму налічує 30 одиниць (с. 76). Виникає питання: як бути з традиційним розрізненням наголошеного і ненаголошеного вокалізму? як ставитися до того, що в жодній говірці, відтвореній на картах *Атласу української мови*, такої кількості голосних звуків немає? То з чим маємо справу – із сумарним набором можливих алофонів? Тут знадобився б коментар М. Гнатюк.

2) Впадає в око дещо підвищена увага до літературного стандарту як матриці для опису досліджуваних говірок. Зокрема, у твердженні про те, що «лексема *ичест^а* (рефлекс ненаголошеного *є*) репрезентує реалізацію літературного вияву фонемі /а/ звуком [е]» (с. 110) авторка ніби пропонує локальну рису говірок розглядати як похідну від літературної мови, що може бути потрактоване як продовження давньої хибної оцінки діалектів як «зіпсованого» літературного стандарту).

3) Виявлено недостатню увагу до досліджень російських учених про українські діалекти, зокрема про фонетику українських говірок південно-західного ареалу (обійдено увагою фундаментальні праці Л.Е. Калнинь, Т.В. Попової, М.М. Толстої, С.Л. Ніколаєва), у чому вбачаємо ситуативний вплив на дослідницький процес несприятливих позанаукових (політичних) чинників.

Підсумовуючи аналіз дисертаційного дослідження М.В. Гнатюк, зазначимо:

1) праця належить до типу фундаментальних дескриптивних студій, фундаментальних за задумом і глибоких, широкого формату – за виконанням; дослідження ґрунтується на достовірній значній за обсягом емпіричній базі, що уможливило багатоаспектні часткові оцінки й ґрунтовні загальнотеоретичні висновки; доцільним і результативним виявилось застосування різних аналітичних процедур, що разом із докладним аналізом кожного мовного факту сформувало багатогранний образ досліджуваного об'єкта;

2) дисертація закрила лакуну в українському мовознавстві щодо вивчення переселенських говірок у просторі гомогенного власного діалектного континууму; нерідко взято до уваги мовлення окремих носіїв діалекту (ідіолектні мовленнєві практики), які після переселення не творять окремих соціумів; це перша дисертаційна праця, у якій поєднано реконструкцію давнішого стану – до переселення зі спостереженням над сучасним станом говірок в умовах нового поселення;

3) на тлі докладного вивчення й використання досвіду попередніх дослідників дисертація має виразний індивідуальний профіль як праця оригінальна, у багатьох планах – пошукова, із прокресленням перспектив дальшого розгортання;

4) дисертацію достатньо апробовано як у форматі друкованих праць (20 статей), так і виступів на численних конференціях різного рівня (міжнародних і всеукраїнських – усього 21 конференція);

5) проаналізований текст дисертації, автореферат і статті засвідчують належну обґрунтованість наукових положень, оцінок і висновків, повно відтворюють результати – теоретичні й практичні – проведеного дослідження;

6) сформульовані в дисертації мета досягнута, завдання – реалізовані. Наукова новизна, перспектива практичного застосування результатів увиразнюють цінність рецензованої праці.

Аналіз дисертації М. В. Гнатюк «Північнолемківські говірки переселенців: фонологічно-фонетичні особливості» переконує в тому, що це самостійне, завершене фундаментальне дослідження розпорощених у просторі переселенських говірок одного з давніх південно-західних українських діалектів.

Дисертація *відповідає* вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затверджених Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (із внесеними пізніше змінами), а її авторка заслуговує присудження наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент –
доктор філологічних наук, професор,
директор Інституту української мови
Національної академії наук України
09 квітня 2021 р.

П. Ю. Гриценко

Власноручний підпис П. Ю. Гриценка
свідчую: учаний секретар Інституту
української мови НАН України
кандидат філологічних наук
О. І. Васецька
Вас "09" квітня 2021 р.